

НАВЧАЛЬНО-МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті схарактеризовано навчально-матеріальну базу Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто стан навчальних корпусів, гуртожитку та семінарської церкви, з'ясовано склад книгозбірні.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, навчально-матеріальна база, бібліотека, церква.

У контексті проведення у 80-х рр. ХVІІІ ст. в Російській імперії освітньої реформи було розпочато процес трансформації Чернігівського колегіуму у Чернігівську духовну семінарію. У 1785 р. чернігівській єпископ Феофіл Ігнатович порушив клопотання перед Синодом щодо централізованого фінансування Чернігівської духовної семінарії, адже у зв'язку із секуляризацією церковних володінь духовні школи значною мірою втратили матеріальне підґрунтя для своєї діяльності. Клопотання Феофіла не залишилось поза увагою, і наприкінці 1785 р. Синод повідомив, що починаючи з січня 1786 р. на утримання Чернігівської духовної семінарії буде виділятися 2 тис. крб. на рік.

На сторінках місцевої періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Л. Белоусович, М. Докучаєв та О. Єфимов стисло висвітлили стан навчально-матеріальної бази Чернігівської духовної семінарії та історію семінарської церкви. Історії створення семінарської бібліотеки присвятили свої розвідки М. Лілеєв та П. Случевський, а в наш час О. Дзюба і О. Травкіна. Втім, цілісного уявлення про навчально-матеріальну базу Чернігівської духовної семінарії та її складові досі не напрацьовано.

Ще в 1776 р. коштом архієрейського дому для потреб семінарії було придбано садибу Полуботків, розташовану на околиці міста – Застриженні. Вона складалася з кам'яного будинку на 5 кімнат, кам'яного флігеля на 2 кімнати та дерев'яного флігеля. У кам'яному корпусі знаходились бібліотека, канцелярія Правління, квартира помічника інспектора та спальня для семінаристів [18, с. 937].

До 1830 р. семінарія разом з Чернігівським духовним училищем розміщувались у чотирьох будівлях: 2 кам'яних та 2 дерев'яних, не враховуючи холодних будівель, кухні та лікарні. Головний кам'яний корпус налічував 6 кімнат, які використовувались для проведення занять. Його було перебудовано лише у 1865 р. В іншому кам'яному корпусі знаходились зала для диспутів, Правління з канцелярією, квартири інспектора та одного з наставників. У 1839 р. внаслідок перебудови зала для диспутів була розподілена на 4 окремі приміщення: 2 класи й 2 кімнати для гуртожитку. У дерев'яному двоповерховому корпусі налічувалось 8 кімнат: їдальня, 6 кімнат для гуртожитку на 65 – 70 осіб і 1 кімната для гуртожитку вихованців духовного училища. Другий дерев'яний одноповерховий корпус був зайнятий духовним училищем [1, с. 678].

У 1859 р. на архієпископську кафедру було призначено Філарета Гумілевського, а у 1861 р. новим ректором семінарії став архімандрит Євгеній Шершилов. На той час семінарські будівлі перебували у вкрай занедбаному стані: «Оба каменные корпуса, каменная ограда вокруг семинарии, а ровно и церковь поражают своим безобразием. Штукатурка на них большею частию обвалилась, а углы и карнизы размыты дождем; крыльца, решетки на каменной ограде, забор вокруг сада перегнили и едва держатся; сараи, амбары, конюшня частию разрушились, частию угрожают скорым и совершенным разрушением. В бане, устроенной вообще неудобно и деревянной, полы, полки и потолки крайне ветхи. Больница, занимающая прекрасное место в саду, по устройству, расположению и ветхости, очень неудовлетворительна. Бурсачный корпус окончательно негоден не только для жилья, но и для перестройки». Не кращий вигляд мали семінарські приміщення зсередини: «Избитые полы, едва держащиеся по ветхости на своих местах оконные рамы, кое где угрожающие падением потолки, полуразвалившиеся печи» [3, с. 181]. На звернення Філарета щодо фінансування ремонту семінарських будівель обер-прокурор Синоду відповів відмовою, посилаючись на відсутність коштів. Філарет не полишив цієї справи як його попередники і звернувся за допомогою до місцевого духовенства. На зібрані кошти, зокрема пожертви духовенства, було розпочато ремонтні роботи.

Разом з будівництвом нового корпусу було за доцільне відремонтувати старі будівлі, призначення яких також змінювалося. Другий корпус було відведено під квартири для інспектора і викладачів. Другий поверх головного корпусу пристосували для розміщення бібліотеки та Правління семінарії; перший поверх – для їдальні, квартир ректора і економа; у підвалі знаходились комора та кімнати обслуговуючого персоналу. Їдальня була з'єднана, з одного боку, коридором з одноповерховим кам'яним приміщенням кухні й пекарні, а з іншого – з другим поверхом нового двоповерхового корпусу, де мешкали казеннокоштні вихованці та розміщувались класні приміщення. На першому поверсі нового корпусу було 9 кімнат для занять і 1 кімната для служителя. На другому поверсі розміщувались 7 кімнат для казеннокоштних вихованців, вбиральня та 1 кімната для служителя. Як пригадував один з колишніх вихованців, «обставлено было общежитие сравнительно недурно; даны были всем новые кровати с новыми же матрацами, подушками и постельным бельем» [6, с. 70].

Ремонт тривав протягом літніх місяців 1864 – 1866 рр. За цей час було повністю перебудовано лікарню, лазню та стайню, відремонтовано браму, амбари, льодник та ректорську кухню. Також було придбано нові шафи для бібліотеки, ліжка, тумбочки й кухонне начиння [2, с. 764]. На клопотання архієпископа Філарета відомий фахівець Отто Гейнце, котрий обладнав опалення у Києво-Печерській лаврі, устаткував опалювальну систему в Чернігівській духовній семінарії [33, с. 56].

«Здания Черниговской семинарии, лучшие по внешнему виду во всем Чернигове, находятся почти на окраине города и расположены по берегу речки Стрижня. На первом плане стоит весьма просторная и в отличном виде содержащая, каменная, с деревянным куполом, Семинарская Церковь. На втором плане, в некотором отдалении, стоит ряд три каменных корпуса. Открытое пространство между корпусами и церковью, составляющее передний двор, служит в летнюю пору для семинаристов местом рекреационного времяпровождения и гимнастических игр. Задний двор, на котором помещены баня и холодные службы, граничит с одной стороны с семинарским фруктовым, довольно обширным, садом, в конце которого находится семинарская больница, а с другой – с огородом, примыкающим к речке», – зазначив ревізор Синоду І. Зінченко [29, арк. 38].

Втім, повністю задовольнити потреби семінарії у навчальних і житлових приміщеннях не вдалося. За штатом у семінарії мало бути 120 тільки казеннокоштних вихованців, а новий корпус вміщував не більше 150. Будинок для викладачів був розрахований на 5 викладачів та одного інспектора, а в семінарії на той час налічувалось 13 викладачів [2, с. 774].

Відтак, наприкінці XIX ст. знову гостро постало питання про нестачу приміщень, адже чисельність вихованців досягла 300 осіб. Правління семінарії порушило перед Синодом клопотання про необхідність капітальних перебудов і спорудження гуртожитку для своєї коштних вихованців.

«Крайняя ветхость, теснота и другие недостатки помещений, занимаемых Черниговской духовной семинарией, удостоверенные как местным епархиальным начальством, так и неоднократно осматривавшими здания лицами центрального управления Синода, послужили в 1901 г. побудительной причиной к тому, чтобы, оставив в целости наружные стены древнего семинарского трехэтажного каменного здания, расширить оное новыми постройками и переделками, а также и к тому, чтобы капитально ремонтировать другие обветшавшие здания и домовую церковь», – зазначив Т. Стефановський [32, с. 231].

Ремонтні роботи розпочалися 16 березня 1902 р. У двоповерховому корпусі було замінено дерев'яні сходи кам'яними, перекрито коридори, облаштувано перехід між лівим та середнім корпусами, у середньому корпусі відремонтовано стелі в коридорах та кімнатах [32, с. 235]. Синод дозволив також спорудити нову кам'яну лазню та стайню з каретним сараєм і квартирою для кучера.

28 жовтня 1904 р. було урочисто освячено нові будівлі Чернігівської духовної семінарії: «Внешний вид их не производит впечатления, они как-то раскинулись в разные стороны, им не достает существенного элемента красоты – симметрии, но эти недостатки заметны только вблизи, издали же они ступеньваются, благодаря красивому корпусу семинарской церкви, выступающему вперед, который своим высоким куполом и изящным видом обращает на себя взор зрителя, приятно лаская его взгляд. Совершенно иное впечатление производят новоустроенные здания внутри, – на всех помещениях, в них заключающихся, лежит печать массивности, основательности, грандиозности, везде чувствуется простор, обилие воздуха и света» [20, с. 764].

У 1908 – 1909 навчальному році завдяки зусиллям ректора семінарії архімандрита Василя Богоявленського було суттєво оновлено інтер'єр класних кімнат: «Классные комнаты до последнего времени обыкновенно представляли собою голые стены, в которых помещались парты и другие классные принадлежности. Казарменный вид их, далекий от обычной семейной обстановки, холодом

веял на вихованців, котрий особливо відчувався по поверненні їх із своїх домів. Класні кімнати перемінили свій вид: в них поставлені дерев'яні диванчики, шафи для книг; вікна, розташовані на сонячній стороні, оснащені шторами; на підоконниках і підставках розставлені квіти; на стінах можна бачити картини, карти і т.п. Такого сімейного характеру кімнат ціниться учнями і ретельно охороняється ними» [14; 15].

Ще у 1784 р. у Чернігівській духовній семінарії зусиллями Чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича було засновано храм для її вихованців – церкву Різдва Христового.

У 1801 р. Правління Чернігівської духовної семінарії порушило перед Синодом клопотання щодо будівництва нової церкви у зв'язку зі збільшенням чисельності семінаристів. Дозвіл Синоду було отримано, але виділені кошти і пожертв не вистачало. Тим не менше, єпископ Михайло Десницький у 1804 р. енергійно взявся за справу. Протягом липня 1804 р. – вересня 1806 р. він зібрав 10 760 крб. Новозбудовану церкву було названо на честь святих мучеників князя Михайла і боярина його Федора, Чернігівських чудотворців.

До 1817 р. церква не мала свого приходу. Утримувалась вона за рахунок пожертв і внесків вихованців. Тим не менше, це був один з найпопулярніших храмів міста: «Пеніе семінаристов, рівняється с котрим могло разве пеніе архиерейского хора, котрый главным образом состоял из семінаристов» [11, с. 412].

Архієпископ Філарет Гумілевський у 1866 р. з огляду на занедбаний стан семінарського храму вирішив його оновити. Було збудовано новий купол, оновлено іконостас, розширено вівтар. Усі ці роботи були проведені коштом самого Філарета й інших благодійників [19, с. 789].

У 1902 – 1904 рр. у процесі перебудови семінарських корпусів церкву з'єднали теплим коридором з новим центральним корпусом та зробили в ній капітальний ремонт: «Храм имеет весьма благолепный вид, венчает его новый красивый купол, котрый переносит внимание наблюдателя к Киевскому собору св. Владимира, с одного из куполов которого и скопирован настоящий купол семінарского храма. В настоящее время семінарский храм есть один из благолепнейших храмов в Чернигове» [12, с. 716].

Як закритий навчальний заклад Чернігівська духовна семінарія потребувала власної лікарні. У 1818 р. її Правління порушило клопотання щодо будівництва окремого приміщення для лікарні, але отримало відмову та пораду облаштувати лікарню в одному з семінарських корпусів. Так і сталося: під лікарню було відведено дві кімнати на першому поверсі у старому дерев'яному корпусі [34, арк. 2]. Окрема дерев'яна будівля для лікарні була збудована лише у 1821 р. у семінарському саду [35, арк. 3 зв.].

Важливе значення для функціонування Чернігівської духовної семінарії мала бібліотека. Історик М. Маркевич влучно назвав її «сокровищем для библиомана». Бібліотека успадкувала унікальну книгозбірню Чернігівського колегіуму. «Черниговской семинарии библиотека называлась фундаментальной и числилась одной из первых библиотек России, по качеству и количеству имеющихся книг и рукописей исторической ценности, так как библиотеки видных деятелей Украины: Борковского, Лизогубова, Милорадовича и Неплюева были помещены в ней, да ежегодно она пополнялась периодическими изданиями и вообще книгами», – зазначив М. Полонський [22, с. 50]. Уперше каталог бібліотеки було впорядковано на початку ХІХ ст., оскільки найпізніші видання, згадані в ньому, датовані 1810 р. До каталога було внесено понад 8 тис. назв книг, чимало з яких були представлені у декількох примірниках [10, с. 43]. Зазначимо для порівняння, що у бібліотеці Харківського колегіуму у 1788 р. налічувалось 2 500 книг, а у бібліотеці Казанської духовної академії у 1798 р. – близько 1 370 назв книг [13, с. 800]. Каталог побудовано за мовним принципом – бібліотека латинська (2,5 тис. томів), німецька, французька, англійська, польська, російська. За репертуаром книги можна розподілити на Святе Письмо, літературу богословську, філософську, класичну, словники, граматики різних мов, у тому числі давньогрецької та єврейської, географічні описи, російську періодику ХVІІІ ст.

У ХVІІІ ст. бібліотека Чернігівської духовної семінарії поповнювалась виключно за рахунок пожертв. У 1840-х рр. Чернігівський архієпископ Павло Подлипський пожертвував для неї 426 книг [8, арк. 889 зв.]. Священик містечка Ямполь Глухівського повіту М. Янчевський у 1867 р. пожертвував до семінарської фундаментальної бібліотеки 3 книги [21, с. 573].

Власним коштом Правління семінарії могло купувати лише незначну кількість підручників. Вартість навчальних видань була високою, і їх не вистачало навіть на всіх казеннокоштных вихованців [13, с. 801]. Малозабезпеченим вихованцям Правління семінарії намагалось видавати

підручники безкоштовно. Так, у 1828 р. у користуванні вихованців було лише 134 підручники, які вони отримали безкоштовно з усіх 13 навчальних дисциплін [37, арк. 2].

На початку XIX ст. Синод почав виділяти кошти на поповнення бібліотек по 250 крб. на рік. Але цього було недостатньо, тому Правління семінарії шукало інші джерела поповнення і утримання семінарської книгозбірні. Так, у 1825 р. було виділено 300 крб. на купівлю для бібліотеки шаф [36, арк. 22]. У 1836 р. на придбання книг було витрачено 661 крб. [39, арк. 102], а у 1844 р. на передплату журналів – 39 крб. 72 к. [41, арк. 30].

У 1833 р. в бібліотеці Чернігівської духовної семінарії налічувалось 8 079 найменувань книг [7, арк. 292]. У 1836 р. бібліотекар П. Червинський упорядкував новий каталог, в якому налічувалось 6 119 найменувань [8, арк. 889]. Каталог поділявся на відділи: стародавніх мов – 3 208 позицій, російський – 1 449, французький – 377, німецький – 253, польський – 375, на маловідомих мовах – 36, географічних посібників – 13, книг рукописних – 40, математичних посібників – 8, творів художньої літератури – 320, періодичних видань – 40.

Не потрапили до каталогу 1 355 найменувань книг – здебільшого це були нові надходження [40, арк. 7]. До складу семінарської бібліотеки увійшли книгозбірні Новгород-Сіверського монастиря (269 назв) та протоієрея Павлова (39 назв) [28, арк. 18 зв.].

Наприкінці 70-х рр. бібліотека поповнилася вагомими надходженнями – книгозбірнями Філарета Гумілевського та Варлаама Денисова. Каталог бібліотеки Філарета складався з 17 відділень. У ньому були зафіксовані, зокрема, рукописні книги й стародруки [17, с. 182]. Однак частина Філаретового зібрання потрапила до Московської та Київської духовних семінарій. Зокрема, з 50 рукописів, що належали Філарету, до семінарської бібліотеки надійшло лише 11, а з 54 стародруків – 46 [33, с. 58]. Як зазначив сучасник, «книги библиотеки Варлаама были присланы в Чернигов из Новгород-Северского монастыря в 27-ми сундуках» [5, с. 22]. Бібліотека Варлаама налічувала значну кількість дублетних примірників, тому Правління семінарії вирішило внести до каталогу по 3 екземпляри книг, а решту відповідно до положень семінарського Статуту видавати після іспитів найкращим вихованцям [38, арк. 33 зв.].

Відтоді у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії налічувалось понад 11 тис. найменувань книг та періодичних видань. На окремому обліку в її складі перебували книгозбірні Філарета (1 231 назв), Варлаама (450 назв), Новгород-Сіверського монастиря (346 назв) [25, арк. 219].

У 1880 р. М. Лілеєв упорядкував і видав «Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии», до якого потрапила 201 писемна пам'ятка. Вони надійшли, головним чином, від місцевих архієреїв та монастирів. М. Лілеєв умовно розподілив рукописи на кілька відділень: богословське, історичне, навчальне (посібники з риторики, філософії, богослів'я) та змішане [16, с. 3].

На початку XX ст., як зазначив І. Львов, «это книгохранилище занимало обширную комнату, заполненную шкафами с книгами по различным разделам научных знаний: тут были отделы по математике, физике, естествознанию, языковедению, истории, философии, художественной литературе; светские журналы за несколько десятков лет. Разумеется, был обширный отдел по богословию. В фундаментальной библиотеке особый шкаф занимали в своем роде уникальные книги в старинных переплетах на латинском языке, изданные за границей, сколько помню, относившиеся к XVI – XVII ст. В библиотеке хранилось много древних рукописей, привлекавших внимание ученых, приезжавших в летнее время для изучения рукописи в библиотеке» [9, арк. 15]. На підставі перевірки бібліотеки у 1911 р. рідкісні книги було вирішено передати до бібліотеки Братства св. Михайла та бібліотеки Чернігівського єпархіального древлесховища [27, арк. 19].

Інколи Правління семінарії передавало книги до інших навчальних закладів. Так, у 1836 р. 232 книги з фундаментальної бібліотеки Чернігівської семінарії було відправлено до Херсонської духовної семінарії [8, арк. 889].

На початку 1860-х рр. у духовних семінаріях почали з'являтися окремі учнівські бібліотеки, що створювались на кошти, пожертвовані вихованцями. Учнівську бібліотеку при Чернігівській духовній семінарії було засновано у 1860 – 1861 навчальному році, коли професор словесності Л. Белоусович зніціював придбання 20 назв книг, якими могли вільно користуватися семінаристи. Наступного 1862 р. це починання підтримав ректор семінарії архіандрит Євгеній, який закликав усіх вихованців взяти у ньому участь. Було зібрано 132 крб., відтак кількість книг у бібліотеці зростає до 50 назв: «Таким образом положено основание библиотеке, которая по проекту начальника заведения, должна постоянно поддерживаться и умножаться в числе выпискою книг и лучших периодических изданий на посильные ежегодные, в известные сроки, пожертвования всех учеников семинарии.

Библиотека должна быть собственностью наличных воспитанников, так чтобы права каждого из них на библиотеку прекращались с выходом его из семинарии; а такая библиотека оставалась в пользу приемников» [30, с. 76].

У 1867 р. від ректора семінарії Євгенія Шерешилова до учнівської бібліотеки надійшло 106 книг, від Філарета Гумілевського – 9, від інших осіб – 30. Згодом архімандрит Євгеній Шерешілов, який став ректором Литовської семінарії, пожертвував учнівській бібліотеці Чернігівської духовної семінарії 89 назв книг (латиномовних – 16, з богослів'я – 29, з історії – 15, з мовознавства – 3, з філософії – 2, з фізико-математичних наук – 2, статистичних матеріалів – 21 та ін.) [31, с. 275].

Щорічно вихованці на придбання книг збирали до 120 крб. [24, арк. 14 зв.]. У 1878 р. виконувач обов'язки інспектора О. Дмитревський, який опікувався учнівською бібліотекою, домігся від єпархіального з'їзду духовенства асигнування 300 крб. на її потреби [23, арк. 78]. Відтоді щорічно з єпархіальних коштів виділялося 200–300 крб. на поповнення учнівської книгозбірні.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. було впорядковано каталог учнівської бібліотеки. Усі книги було розподілено за розділами: богослів'я – 140 назв, історія – 97, посібники та атласи – 90, словесність – 96, мовознавство – 18, математика – 22, філософія – 16. Крім книг та брошур з різних предметів семінарського курсу, книг для читання, передплачувались і періодичні видання: духовні й світські журнали та газети [30, с. 78].

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. учнівська книгозбірня постійно зростала. Якщо у 1867 р. у ній налічувалося близько 610 назв книг, то у 1883 р. – 762 назви книг, 13 духовних журналів та 430 назв підручників [25, арк. 79]. У 1909 р. до учнівської бібліотеки надійшло 65 книг богословського змісту, філософського – 7, церковно-історичного – 2, з розколу – 1, художніх творів – 10, біографій – 2, зі словесності – 15, з природознавства – 2. Було передплачено духовні журнали «Труды Киевской духовной академии», «Миссионерское обозрение», «Богословский вестник», «Христианское чтение», а також газети «Новое время», «Киевлянин» та «Черниговское слово» [28, арк. 18 зв.]. У 1914 р. було передплачено 27 періодичних видань різного спрямування [27, арк. 19 зв.]. Їх поява в учнівській бібліотеці була пов'язана з постановою Синоду від 8 лютого 1906 р., що рекомендувала семінарським Правлінням «расширять состав ученических библиотек, не ограничиваясь книгами, бывшими на рассмотрении Учебного Комитета... при выборе книг для приобретения в ученические библиотеки разрешается удовлетворять и просьбы воспитанников» [26, арк. 12].

Отже, незважаючи на недостатнє централізоване фінансування, Правління Чернігівської духовної семінарії активно залучало кошти єпархіального правління, благодійників і меценатів, аби підтримувати належний рівень матеріального забезпечення навчально-виховного процесу.

Джерела та література:

1. Белоусович Л. Для истории Черниговской семинарии / Л. Белоусович // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – 1 ноября. – Часть неофициальная. – С. 677–697.
2. Белоусович Л. Для истории Черниговской семинарии / Л. Белоусович // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – 1 декабря. – Часть неофициальная. – С. 755–775.
3. Белоусович Л. Построение новых зданий для семинарии / Л. Белоусович // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – 1873. – Кн. 2. – С. 148–202.
4. Белявский Ф. О реформе духовной школы / Ф. Белявский. – СПб., 1907. – 230 с.
5. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800 – 1886 гг.) // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 21–51.
6. Г. Б. Черниговская семинария 50-т лет назад / Г. Б. // Вера и жизнь. – 1915. – № 7. – С. 59–79.
7. Держархів Чернігівської області, ф.682, оп. 1, спр. 17, арк.729.
8. Держархів Чернігівської області, ф.682, оп. 1, спр. 57, арк.1197.
9. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1495, оп. 1, спр. 115, арк.132.
10. Дзюба О. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії / О. Дзюба // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 42–45.
11. Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. / Н. Докучаев // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 402–412.
12. Ефимов А. Храм во имя святых мучеников Великого Князя Михаила и боярина его Федора, Черниговских Чудотворцев, при Черниговской духовной семинарии / А. Ефимов // Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 714–717.

13. Знаменский П. Духовная школа в России до реформы 1808 г. / П. Знаменский. – Казань, 1881. – 807 с.
14. Из жизни Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1909. – 15 апреля. – Часть неофициальная. – С. 320–323.
15. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. – Каменец-Подольский, 1866. – 79 с.
16. Лилеев М.И. Описание рукописей хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / М.И. Лилеев. – СПб., 1880. – 215 с.
17. Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг Преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку / М. Лилеев // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 179–183.
18. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // Черниговские епархиальные известия. – 1897. – № 24. – Ч. н. – С. 936–941.
19. Окончательная отделка семинарской церкви и освещение в ней придела во имя св. равноапостольных Мефодия и Кирилла // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 1 декабря. – Часть неофициальная. – С. 787–790.
20. Освещение новоустроенных зданий Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1904. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 762–768.
21. Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 15. – С. 574.
22. Полонський М. Спогади священника / [упорядники Євгенія Марховська, Олександр Тарасенко]. – К., 2010. – 360 с.
23. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 797, оп. 50, спр. 101, арк.99.
24. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 22, арк.24.
25. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк.231.
26. РДІА, ф. 802, оп. 10, спр. 688, арк.39.
27. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк.30.
28. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк.32.
29. РДІА, ф. 802, оп. 91, спр. 5, арк.38.
30. Случевский П. Ученическая библиотека при Черниговской духовной семинарии / П. Случевский // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 15 января. – Часть неофициальная. – С. 75–80.
31. Список книг, пожертвованных Архимандритом Евгением, ректором Литовской семинарии, в пользу Черниговской семинарской ученической библиотеки 12 февраля 1869 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1869. – № 8. – С. 275–279.
32. Стефановский Т. Постройка новых и капитальный ремонт старых зданий Черниговской духовной семинарии / Т. Стефановский // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – 1 апреля. – Часть неофициальная. – С. 231–237.
33. Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і Чернігівська духовна семінарія / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 53–60.
34. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 711, оп. 2, спр. 35, арк.19.
35. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 132, арк.19.
36. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 939, арк.30.
37. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1503, арк.6.
38. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 1873, арк.35.
39. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2591, арк.294.
40. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2845, арк.13.
41. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 3843, арк.158.

Наталія Цыпляк

УЧЕБНО-МАТЕРИАЛЬНАЯ БАЗА ЧЕРНИГОВСКОЙ ДУХОВНОЙ СЕМИНАРИИ (XIX- начало XX СТ.)

В статье охарактеризовано учебно-материальную базу Черниговской духовной семинарии. Детально рассмотрено состояние учебных корпусов, общежития и семинарской церкви, выяснено содержание библиотек.

Ключевые слова: Черниговская духовная семинария, учебно-материальная база, библиотека, церковь.

**TRAINING FACILITIES OF THE CHERNIGOV THEOLOGICAL
SEMINARY (XIX – beginning of XIX centuries)**

In the article there is the characteristic of the educational-material base of the Chernihiv theological seminary. A condition and a purpose of the seminary's buildings are also discussed in details. Special attention is paid to the seminary's libraries.

Keywords: *Chernigiv theological seminary, an academic building, a library, a chapel, a physical study.*

Стаття надійшла до редакції 29.11.2015

УДК 311.3:352.071(477.51-25) «186/192»

Наталія Дорошок

**СТРУКТУРА ТА КАДРОВИЙ СКЛАД СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ ПРИ
ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Стаття присвячена ролі земської статистики в організації роботи Чернігівського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто структуру та кадровий склад земської статистичної служби.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, земське зібрання, земська управа, земська статистика.*

Помітну роль у соціально-економічному, громадсько-політичному і культурному житті Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали земські установи. Вагому допомогу при реалізації поставлених завдань земці отримували від статистичного відділення, створеного при Чернігівській губернській земській управі. Деякі аспекти становлення і розвитку земської статистики у зазначений період знайшли відображення у публікаціях автора [5; 6]. Втім, узагальнююча праця, присвячена статистичній службі Чернігівського губернського земства, до сьогодні відсутня.

Реформа 1864 р. викликала до життя принципово нові організаційні форми місцевого самоуправління – земства. Імперське законодавство визначило лише базові засади функціонування земств, що передусім стосувалися порядку формування та складу земських установ (губернських і повітових земських зібрань й управ), їх обов'язків і повноважень. Питання внутрішнього устрою й організації управління в земствах «Положением о губернских и уездных земских учреждениях» (1864) докладно не регламентувалися. Їх розв'язання входило до компетенції самих земських установ [9, с. 19].

При різноманітних місцевих варіаціях дослідники все ж виділяють спільні риси внутрішнього устрою та організації роботи земських управ. До складу земської управи входили її голова і члени, канцелярія та інші службові підрозділи (відділення, бюро). Перелік питань, призначених для колегіального розгляду в управі, затверджувався земським зібранням. Правом дорадчого голосу користувалися запрошені гласні, земські службовці та інші особи [9, с. 19].

Варто зазначити, що з початком роботи земств при управах поступово сформувався штат найманих службовців – вчителів, лікарів, ветеринарів, агрономів, техніків, страхових агентів і, звичайно, статистиків. Результати діяльності земської управи щорічно були предметом розгляду земського зібрання чергової сесії (а за потреби – екстреної). Від висновків земського зібрання залежали подальші асигнування на утримання управлінського апарату земства, а за необхідності – й відповідні організаційні та кадрові рішення [9, с. 20].

Становлення земської статистики було пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування – земських управ. Основним джерелом доходів для фінансування їхньої діяльності були місцеві збори, що, як правило, стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Відповідно, із запровадженням земського самоврядування постала проблема отримання відомостей для розкладки місцевих зборів.

Статистична служба земства виникла у традиційних для канцелярської практики XIX ст. формах – столів, відділень або бюро при земських управах. Статистичний стіл був найбільш ранньою формою статистичної організації в земстві. Він являв собою структурний підрозділ канцелярії